

רבנו ישעיה מווייל – חכם בלתי נודע מזמן מהר"ם מרוטנבורג

ב"ליקוטי מהרי"ל" שבסוף קובץ "דברים נחמדים" (הוסיאטין תרס"ב) מסר ר' זלמן משוטיגווערא, זה שליכת את "מנהגי מהרי"ל" הנדפסים, שני אילנות יחס מן המחצית השנייה של המאה הי"ד. שני האילנות מתארים את אותה המשפחה מצדדים שונים, והם שופכים אור על כמה פרטים סתומים בתולדות חכמי ישראל בדורות שלפניהם. שני האילנות נדפסו כבר קודם לכן,¹ ואף על פי כן לא נתנו עליהם החוקרים את דעתם.² מחמת חשיבותם ראיתי לקבוע להם דיון מיוחד.

האילן הראשון הוא מכתיבת ידו של "הח"ר אלעזר הלוי אשר היה מכונה דער גיט' ר' זלמן",³ סבו של ר' זלמן משוטיגווערא. השני הוא העתק "מכתב יד של מה"ר מנחם ציון"⁴ אשר יחס עצמו באותה משפחה". להלן ניתן נוסח שני האילנות מתוך הפרסום המוקדם, שהוא מתוקן יותר, שכן במהדורת הוסיאטין נשמטו שורה ושתיים על ידי הדומות, כשם שנפלו ממנה מילים בודדות – אך

- 1 M. Steinschneider (ed.), "המזכיר", *Hebräische Bibliographie*, 9 (1869), pp. 23–24
- 2 פרט לי"ש אלפנביין, "מנהגים של כל השנה מאשכנז", חורב, י (תש"ו), עמ' 135. הוא נזקק רק לפסקה קטועה מתוך האילן לשם הוכחת זמנו של ר"י מדורא. וראה בפרק הבא, עמ' 179. שני האילנות נכללו בתוך קובץ המקורות והתעודות של ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב(3), תל אביב תשכ"ח, עמ' 217–218, ובהערותיו שם, עמ' 344–345, ציין מספר הערות שאינן מוסיפות הרבה פרט לשתי טעויות. ראה להלן הערה 21. א' עפשטיין (כתבי אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, א, עמ' רכ) הצביע על שיבוש ברור באחד האילנות, ראה להלן. גם ש"ח קוק הדפיס את הקטע: "פיוט 'אשר הניא' ומחברו", עיונים ומחקרים, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 197–201, אך הוא נסתבך מאוד ביישור "קיפולי הרשימה" (ראה שם, הערה 6), וממילא לא שם לב לכל המידע העשיר הנובע ממנו. וראה עתה: י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 98 ואילך.
- 3 פורסם בצוואתו, שנשתמרה בכמה כתבי יד ונדפסה בליקוטי מהרי"ל, שם, קודם לאילן היחס. היא נכללה גם במבחר הצוואות של אברהם (ב, פילדלפיה תרפ"ז, עמ' 207 ואילך), על פי כ"י אוקספורד. "קובץ דברים נחמדים" לא היה לעיני אברהם ולכן, כנראה, לא ציין אליו. ממילא נעלם ממנו שהיה המחבר סבו של ר' זלמן משוטיגווערא.
- 4 הוא מנחם ב"ר מאיר ציוני, שחיבר ספר "ציוני". נכדו של בעל הציוני נקרא בשם זעליקמן הלוי ציון, והוא גר באנדרנך עד 1446. ראה: י' פריימן, מבוא ללקט יושר, ברלין תרס"ד, עמ' XXXIX.

חשובות — פה ושם. עם זאת, בשלושה מקומות תיקנתי בסוגר מרובע, על פי קובץ "דברים נחמדים", שגיאות דפוס שנפלו בטקסט שלפנינו.

סליק צואת זקני הר"ר אלעזר הלוי אשר היה מכוונה בשמו להקראו דע"ר גו"ט רב"י זלמן וקבלה בידי שכל אשר שמם אלעזר ומכנים זלמן הם בני משפחתינו. והוא הלך לעולמו בראש השנה קי"ח לפרט ביום ראשון ונקבר בשיני בק"ק מגנ"צא. וזה לשונו אשר היה כתוב באבן מציבתו, פה טמון וספון, אדם חסיד והגון, ומעשיו נאים ונעימים והגונים, כדרכי חסידים וענוים, המקובלים בעיני הש' מרומים, הח"ר אלעזר בן הח"ר שמואל הלוי בן [וצ"ל: וכו'] — וזה הלשון אשר העתקתי מכתיבת ידו, אלעזר בן הח"ר שמואל מכוונה בונפנ"ט חזן ממגנצ"א בן הרב ר' יקר בן הר' רבי שמואל בר אברהם בן הר"ר יקר הזקן בר שמואל ומאור עינים היה בר יצחק בר אשר הלויים, ואותו ר' אשר מקובלנו שיסד "אשר הניא" שאומרים בליל פורים — ורבי שמואל הנ"ל שהיה מאור עינים היה בן בתו של הר' ר' שמואל שיסד "אלהיכם שכון" [צ"ל: שכנו] — בן רבינו יצחק סגן לוי וצ"ל. — העתקתי מכתב יד זקני הרב ר' יקר שייחס עצמו ממנו עד הגדולים ההם, זכותם וצדקתם תעמד לנו לאחז מעשיהם וצדקתם בידי' ומהם לא נסור אני וצאצ' אמן עכ"ל. — ואני אלעזר ב"ר יעקב ז"ל ה"ה המכוונה זלמן משוטיג"ווערא בעבור שאני ממשפחתו מוסיף עוד ייחוסו כאשר העתקתי מכתב יד של מה"ר מנחם ציו"ן וצ"ל אשר ייחס את עצמו באות' המשפחה וזה לשונו. זקינתי אם אבא אדו' מרת יינטא בתו של מור' הר' רבי יקר בר שמואל הלוי מקלוניי"א, והיו לו ג' בנות ובן אחד והאחת זקינתי הנ"ל והשניה הרבנית מרת פור"א אשת הר"ר יצחק מדור"א אשר יסד השערים מדור"א והשלישית מרת ורמוט אשת מוה"ר ישעיה מויל"א בנו של ה"ר משה הדרשן בן רבינו אלעזר הדרשן בן רבינו משה הדרשן שיסד אקרא מודע לבינה שחיטות יפות רבן של רש"י נר ישראל, והר' ישעיה הנ"ל היו לו ב' בנים הר' אלעזר מוורד"א והשני הנ"ר וידי"ל [בקובץ ד"נ: ורידיל] מגרמייז"א, ובת אחת שהייתה נשואה לה"ר משה הדרשן שתפש ישיבה בוורצבורק ושם קדש הש"י שנת קט"ל. ובנו של זקני הר' יקר הלוי הנז' היה שמו בונפנ"ט חזן ממגנצ"א אביהם של הח"ר משה בנו [צ"ל: בער] חזן משפיר"א, והחר' זלמן חזר ממגנצ"א איש חסיד. עכ"ל מכתיבת יד של מה"ר מנחם ציו"ן — נמצא שהוא אותו אלעזר בן הח"ר שמואל המכוונה בונפנ"ט בעל הצוואה שכתבתי לעיל.

ליתר בהירות ציירתי את תוכן האילנות בצורה גרפית. האילן של ר' זלמן ניתן בקווים בעלי חץ וזה של מנחם ציון – בקווים סתם (ראה להלן).

האילן של ר' זלמן מונה תשעה דורות. החכם הראשון הנזכר בו הוא ר' יצחק סגן לוי, שנפטר בשנת 1070 לערך. ר' זלמן עצמו נפטר בשנת 1357, ועל כן מקיף האילן פרק זמן של כשלוש מאות שנה. האילן השני מצומצם הרבה יותר ב"עיקרו" אך "נופו" מרובה, כפי שמשקף היטב בטבלה. נראה לי כי הדרך הנכונה במקרה זה היא לרשום את הנקודות העולות מתוך האילן "המאוחד" שלפנינו, ואחר כך לבדוק את מידת התאמתן לעובדות הידועות לנו ממקורות אחרים. בדרך זו ייצא האילן גם "ללמד על עצמו", וככל שתגבר ההתאמה כן יגדלו מהימנות האילן והחידושים היוצאים ממנו.⁵ כפי שיתברר להלן, חשיבותו העיקרית של האילן היא לידיעת חכמי דורו של מהר"ם מרוטנבורג, אבל ניתן לדלות ממנו פרטים גם לתקופות אחרות.

ידיעה ראשונה הראויה לציון היא, כי ר' שמואל, בנו של ר' יצחק סגן לוי,⁶ הוא שחיבר את הפיוט "אלהיכם שכנו". פיוט קצר זה לשבת חתונה (ושמא לא נשתמר בשלמות) נדפס כמה פעמים ונרשם אצל דוידזון⁷ (מס' א4601), אלא שסימנו, "שמואל חזק", לא הספיק לקבוע את בעלותו.⁸ מעתה ידענו כי שמואל זה בנו של יצחק סגן לוי היה.⁹

יקר בן שמואל הלוי מקולוניא, היוצא מן האילן, היה כידוע חברו של מהר"ם מרוטנבורג, והוא נזכר בתשובותיו (דפוס קרימונה, סי' פ', ק"ס ועוד). עקבותיו של שמואל בן אברהם, אביו של יקר מקולוניא, מצויים גם הם בספרות, אף כי קשה יותר להתחקות אחריהם בגלל הדרכים השונות שבהן נמסר השם. ואולם,

5 על טעות אחת באילן – ראה להלן.

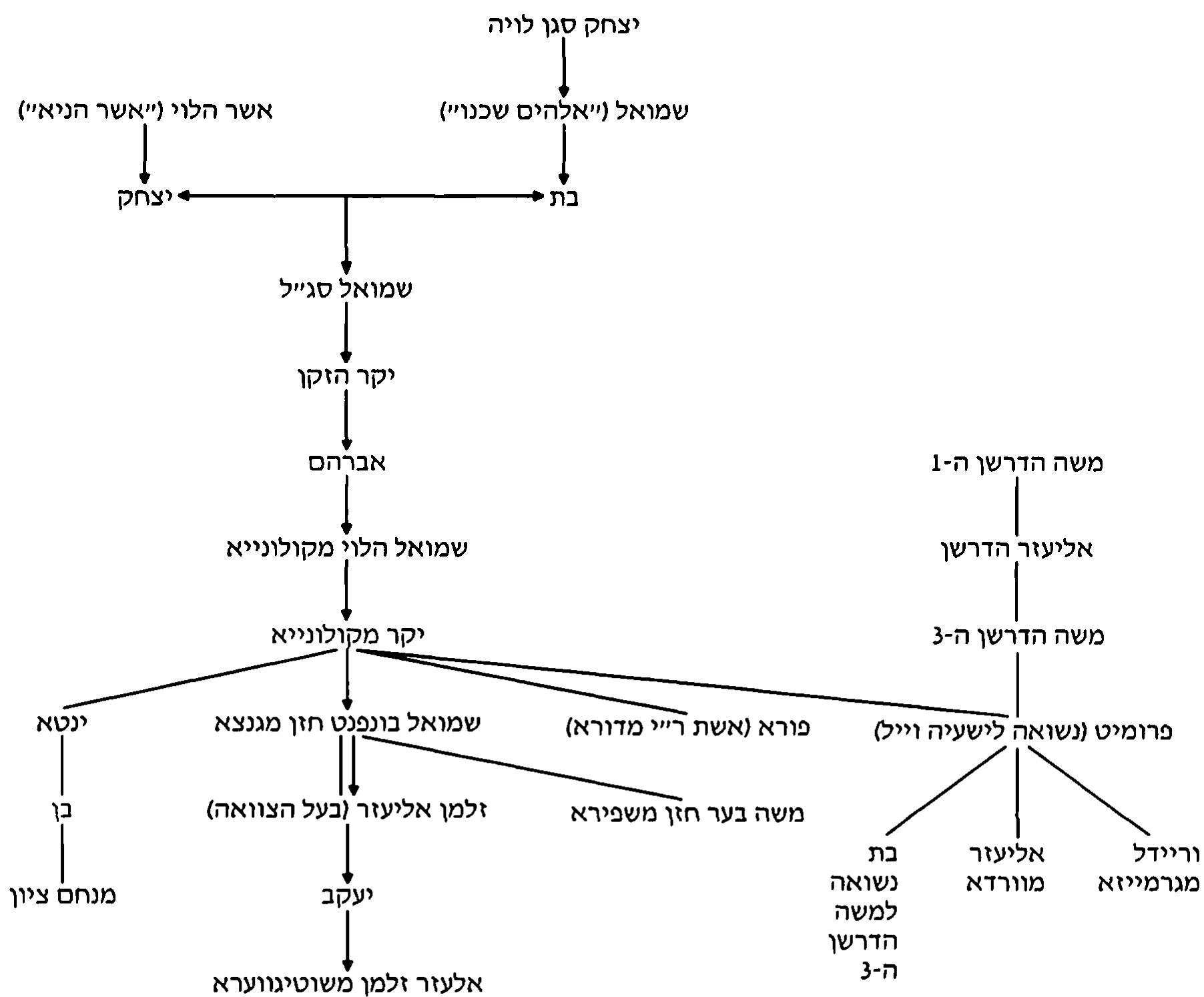
6 על מציאות חכם בשם זה ידוע לנו מן המקורות; ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 186, הערה 24.

7 י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו-יורק תרפ"ה-תרצ"ג.

8 על עניין זה ראה: ש"ח קוק, "פיוטי 'אלהיכם' לקדושת מוסף", עיונים (לעיל, הערה 2), עמ' 244-246.

9 בלשון אפשר נראה לומר כי הוא הוא "ר' שמואל ב"ר יצחק הלוי", מפרש הפיוט, שמפירושו הביא ר' יוסף קרא. ראה: אורבך, ערוגת הבושם, ד, עמ' 16. אכן, נראה לי כי הוא החכם הבלתי ידוע הנזכר בפירוש פיוטים. ראה: ערוגת הבושם, שם, עמ' 58, הערה 10. ומצאתי סגנון דומה ממש לזה שהביא אורבך שם, מכ"י המבורג 152, בכ"י מונטיפיורי 265, 25א. לדעתו של אורבך הכוונה לאחיו של ר' אשר הלוי מוורמייזא, אלא שאין הוכחה למציאותו של אח כזה. לעומת זאת שמואל, בנו של ר"י סגן לוי, נקרא במעשה הגאונים, עמ' 42: "רבינו שמואל בן רבינו יצחק הלוי", ממש כמובא בערוגת הבושם שם, ור"י סגן לוי עצמו נקרא "רבינו יצחק הלוי" כמה פעמים (שם, ובראב"ן ועוד).

אילנות היחס של ר' זלמן ושל מנחם ציון*

לאחר שהצלחנו להתחקות על עקבותיו, חוזר האילן ושופך אור עליו ועל מקומו בין חכמי הזמן, והופכו משם בעלמא לחכם בעל זהות. הזכרותו הן בספר "המרדכי", ולשם הקיצור אעתיק כאן את הדברים הקצרים שכתב עליו ש' כהן בסיכום מאמרו המקיף על המרדכי:¹⁰ "שמואל בן אברהם הלוי. כך היא הגירסא בכתבי היד בב"ב ט, ריש סימן תרלח; ואילו בדפוסים שמו רק: שמואל הלוי. היה לו שם לואי בונפנט... בנדה (מקוואות), סי' תשמו בכתבי-יד ב ו, נאמר: 'הרב ר' שמואל בונפנט בר אברהם הלוי'. והנה בדפוסים חסרה המלה: בונפנט". לשמואל בונפנט ולבנו יקר חלק רב בבנינו של "ספר הליקוטים" רב החשיבות שהוציא לאור א' קופפר.¹¹ את הכינוי בונפנט נשא עדיין נכדו, כפי שיוצא מן המגילה שלפנינו.

* קו עם חץ – של ר' זלמן; קו סתם – של מנחם ציון.

¹⁰ ש' כהן, "ר' מרדכי בן הלל אשכנזי", סיני, טז (תש"ה), עמ' רנא-רנב.

¹¹ א' קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג. ראה מה שכתב המהדיר במבואו לספר, וביקורתו שנדפסה בקרית ספר, נא (תשל"ז), עמ' 480-483.

חכם זה נזכר בשמו המלא ובכינויו גם בהגהות בעל "תרומת הדשן" ל"שערי דורא" הלכות נידה, ובמקום נוסף, החשוב מאוד לקביעה מדויקת של זמנו, החופף בדיוק את סדר הדורות שבטבלה. כוונתי לספר "אור זרוע", פסקי עבודה זרה, פרק ה, סי' רעא: "וזכורני כשאני בשפירא בבית ר' שמחה זצ"ל בא לפניו ביום ששי אחד ר' שמואל בר אברהם הלוי ושאל לו על מעשה שנעשה בביתו על יורה שהיו בה קרפלין של בשר... והורה לו [רבינו שמחה] שירבה מן המים...". וראה לעיל, פרק כב, עמ' 162.

חידוש גמור יש בידיעה השנייה, על חתניו של יקר מקולוניא. בת אחת הייתה נשואה לר' יצחק מדורא,¹² בת שנייה הייתה סבתו של מנחם ציון, והבת השלישית הייתה נשואה לר' ישעיה מוילא. חכם זה לא מצאתי את שמו המלא בספרות בשום מקום, אבל נראה לי לזהותו עם ר' ישעיה, הנזכר בספר "מושב זקנים" על התורה (לונדון תשי"ט) כשישים פעם, מהן פעמים אחדות בתואר "מורי". "מושב זקנים" נתחבר באשכנז באמצע המאה הי"ד בידי חכם עלום שם, וכאמור נראה לי לזהות את "ישעיה" הנזכר בו עם ר' ישעיה מוילא, שהיה מחוג זמנו (ומקומו) של מהר"ם מרוטנבורג, כפי שאברר להלן.

יתר על כן, נראה לי כי גם "רבנו ישעיה", שתוספותיו למסכת בבא קמא מובאות ב"שיטה מקובצת" למסכת זו מאות פעמים, זהה עם רבנו ישעיה זה. כידוע לא נחקרו עדיין מקורותיו הספרותיים של ה"שיטה מקובצת", וידיעתנו בנושא זה אינה מספקת כל עיקר, כמו גם בשאלה החשובה לא פחות ממנה: דרך שימוש במקורות ואופן עריכתם, כיצד שילבם זה בזה, היכן קיטע והיכן איחד, וכל כיוצא באלה. ניתוח המובאות המרובות מ"תוספות ה"ר ישעיה" (עד פרק ח ועד בכלל), שאין להן שום קשר ל"תוספות רי"ד" למסכת זו,¹³ מלמד על התייחסותן הכללית לדברי ה"תוספות", אבל לא ל"תוספות טוך" שלנו, אלא לעריכה אחרת. מכמה מקומות נראה בבירור כי ההתייחסות היא ל"תוספות שאנץ" (ראה לדוגמה דף עג ע"א), ולא זו בלבד, אלא שמתקבל רושם ברור כי בעיני ר' בצלאל אשכנזי היו קרובים "תוספות רבנו ישעיה" מבחינת תוכנם ל"תוספות תלמידי רבנו פרץ" ו"תלמידי רבנו ישראל", שגם בהם הרבה להשתמש בתוספותיו למסכת זו. ואכן, על פי רוב מתקיים דמיון רב בין השלושה. פעמים הרבה מסיים ר' בצלאל אשכנזי את הציטוט בלשון שיתוף: "ה"ר ישעיה ותלמיד הר"פ". דוגמה בולטת לדמיון הרב ולזיקה ההדוקה בין השניים מצויה בפלפול הארוך שבדף סד ע"א-ע"ב. פעמים הרבה (אם כי לא תמיד) משתמש ה"שיטה מקובצת" ב"תוספות רבנו ישעיה" לשם השלמת נושאים שונים הנידונים

12 ראה: אלפנביין (לעיל, הערה 1).

13 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 458, הערה 41א. וראה להלן, בסוף הפרק.

בתוספות שלנו, תוך שהוא מקצץ במובאה מתוך התוספות שלנו בדרך של "וכו", ומשלב בתוכה מן החומר הנוסף שב"תוספות רבנו ישעיה". ראה לדוגמה אחת מני רבות בדף לה ע"ב: "ואם תאמר, דהא אמרינן בפ"ק דכתובות היא אומרת משארסתני נאנסתי והוא אומר לא כי וכו' ככתוב בתוספות [לפנינו ד"ה ממאי], ואומר ר"י דודאי הוא אומר ברי... ה"ר ישעיה ז"ל". תירוץ זה של הר"י אינו לפנינו בתוספות. דוגמה אחרת, זהה לחלוטין, נוגעת לדיבור התוספות "ראוי ליטול" שבדף לו ע"א, שגם לגביו מביא ה"שיטה מקובצת" מתוך "לשון ה"ר ישעיה" קושיה ותירוץ של ר"י שאינם לפנינו בתוספות, ואחר כך הוא חוזר ללשון התוספות שלנו ומסיים: "וכלי ככתוב בתוספות".

רבנו ישעיה מרבה לפלפל, בעיקר בדברי רש"י, רבנו תם, ר"י, ריב"א, נתנאל הקדוש ו"תוספות", והרי ידענו כי הר"י והריב"א שימשו בסיס עיקרי ל"תוספות שאנץ", שעליהן מוסבות "תוספות רבנו ישעיה". מבין בעלי התוספות האחרים הידועים לנו, הוא מזכיר את הריצב"א (ב ע"א), יהודה ממלאון (נג ע"ב), יהודה מקורביל (ע ע"ב), שמואל מוורדון (עח ע"א), יוסף קלצון (ח ע"ב), ושמעון מיונבילא (עז ע"א). דברי חכמים אלה, בני דורו של הר"ש משאנץ וקודמים לו, ודאי כלולים היו ב"תוספות שאנץ", שערך תלמידו יעקב מקורשאן, ובהם פלפל רבנו ישעיה בתוספותיו שלו, שהיו ערוכות על "תוספות שאנץ". אותם הקטעים שהיה בהם משום חידוש כלפי התוספות שלנו — ואף כלפי ה"תוספות שאנץ" גופן, שהרי "תוספות שאנץ" לבבא קמא היו גם הם בידי הרב בצלאל אשכנזי — שילב הוא אל תוך ספר "שיטה מקובצת".

חכמים אחרים, ששמותיהם נכללו ב"תוספות רבנו ישעיה" על ידי רבנו ישעיה עצמו, שציטט מדבריהם, הם: "הר"ץ" (או: "הרי"ץ") — שאינו ידוע משום מקום אחר,¹⁴ אך נזכר גם הוא כעשרים פעם בספר "מושב זקנים" לתורה הנ"ל; "מורי הר' יעקב", "הקדוש ר' יעקב דבראיה" (ב ע"ב; במקומות אחרים: "דבראיא", "בר"ש";¹⁵ הכתיב הוא לפי הדפוס הראשון, ויניציאה תקכ"ב); "הקשה רבינו"; "הרב רבי דוד"; "ה"ר אליעזר יקר" (האחרון נזכר בדף לט ע"ב), ו"יוסף משאילי", חכם בלתי ידוע, הנזכר גם ב"תוספות תלמידי רבנו פרץ" הנדפסים לאותו מקום (מו ע"ב) בשם "יוסף בר מאיר" בלבד, וב"תוספות תלמידי רבנו פרץ" המצוטטים ב"שיטה מקובצת", בשם: "יוסף בר מאיר משאילי". בפירוש התורה לרבנו ישעיה הנ"ל מצוטט חכם בשם "ר' חיים", ונראה כי הוא ר' חיים אור זרוע.

14 ואולם ראה: צונץ, המזכיר, 9 (1869), עמ' 132–133, המזהה אותו עם ר' צדוק, תלמיד רבנו תם. גם הוא הביא מדברי ה"שיטה מקובצת".

15 נזכר גם במרדכי לבבא בתרא, הגהות בסוף הספר: יעקב מבריי — כך בדפוס ריווא (סי' תרפז). מבריש — בדפוסים שלפנינו (סי' תרסח). במאמר של כהן (לעיל, הערה 10, עמ' לז) — מבריא. גרוס, גליה יודאיקה, מזהה את המקום עם Bray-Sur-Seine.

מכל האמור מתברר כי גם רבנו ישעיה, כר' אליעזר מטוך, שעיבד את "תוספות שאנץ", פעל בזמנם של רבנו פרץ ומהר"ם מרוטנבורג, ועל כן נוח מאד לזהותו עם רבנו ישעיה שבטבלה. עניין רב מבחינה זו יש לקטע הבא, הלקוח מתוך תשובת מהר"ם מרוטנבורג, שהובאה ב"מרדכי" לפרק הניזקין (לפנינו: סי' שצג; בדפוס ריווא: סי' תקמד): "וכן הגיד לי ה"ר ישעיה משם רבינו ישעיה מטרני...". ש' כהן, במאמר הנ"ל על המרדכי, אומר: "ישעיה, בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג; הראשון הודיע למהר"ם על פסק של ר' ישעיה מטרני הקשיש (גטין, ה, שצג). כנראה שהוא זהותי עם ישעיה (בן אליה) מטרני הצעיר". זיהוי זה זר מאוד, שכן אף שהיה חכם זה בן זמנו של מהר"ם מרוטנבורג, הרי לא היה בן מקומו, ואין הוא כסבו שידענו עליו שלמד אצל רבנו שמחה משפיירא,¹⁶ ועמד בקשרים הדוקים עם חכמי צרפת ואשכנז. כהן הוצרך לדחוק זה משום שלא ידע ולא שיער מציאותו של רבנו ישעיה אחר, שהיה גם הוא בן מקומו של מהר"ם מרוטנבורג; ואילו אנו פטורים כעת מלחץ זה. אחר טעותו של כהן נמשך ורטהיימר עצמו, שכתב כי הריא"ז "בכל הזדמנות היה מפרסם את תורתו של זקנו הרב, בהיותו אצל רבינו מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג הגיד לו דעת זקנו... כמובא במרדכי גיטין פ"ה, סי' שצג...". אלא שבמרדכי אינה נזכרת מילת "זקנו" כלל, ונגררו הדברים אחר הסברה, ומתוך הלחץ זה הדחק.

ידיעה שלישית נוגעת לרבי משה הדרשן, ואנו למדים כאן כי היה מחותנו של יקר מקולוניא. ידיעה זו עולה יפה עם הידוע לנו בדבר היחס בין שני אישים אלה. על העניין כולו למדנו לראשונה מתוך הפירוש הקבלי לספר "שיעור קומה" שתיאר ג' שלום.¹⁷ בכ"י פריס של ספר זה נזכר "ע"כ לשון הר"ר יקר מקולוניא זצ"ל". לדברי שלום אין הוא מחבר הפירוש, אלא בעל הגהה שנוספה אל הספר מתוך הגיליון, והוא מוסיף שם: "ר' יקר מקולוניא ידוע לנו: הוא הפייטן ר' יקר ב"ר שמואל הלוי בימי מהר"ם מרוטנבורג". מכיוון שבגוף הפירוש מצויים לשונות כמו: "אמר מו' זקיני הדרשן ז"ל"; "וכן עשה רבינו יהודה החסיד זקני וכן מו' זקיני [הדרשן] ז"ל"; "ובשם הדרשן ז"ל שמעתי" – שיער שלום "שאין כאן לפנינו אלא ר' משה (או: משה עזריאל) בן ר' אליעזר הדרשן בן ר' משה הדרשן. ר' משה הדרשן זקיני היה בעלה של מרת גאלדה בת ר' שמואל בנו של ר' יהודה החסיד.¹⁸ אביו ואביו-אביו של בעל הפירוש נתפרסמו אפוא

16 ראה מבואו של א"י ורטהיימר לתשובות הרי"ד, ירושלים תשכ"ז, עמ' כו-כח.

17 ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 196-210. על עניין זה ראה דברים חדשים במאמרו של ד' אברהמס, "ספר הייחוד לר' אלעזר הדרשן", קבץ על יד, ס"ח, יב (תשנ"ד), עמ' 147-160.

18 השווה: מ' שולוואס, "שלשלת היחס במשפחת ר' יהודה החסיד", אלומה, א (תרצ"ו), עמ' 152-153.

שניהם בכינוי הדרשן". ומוסיף שלום ואומר: "אביו ר' אליעזר, או אלעזר, הדרשן חי בוירצבורג במחצית השניה של המאה הי"ג. הוא ידוע כעוסק בתורת הסוד. פרושו על ס' יצירה... נמצא בכ"י בספריה העירונית בליפסיה סי' 30... ר' משה עזריאל נזכר (לפי דברי צונץ) בתשובות מהר"ם מרוטנבורג והיה חי בשנת 1272 בסביבת ארפורט בגרמניה".¹⁹

העיון בטבלה מוסיף לדברים גוון חדש, בכך שהוא מלמד כי ר' יקר מקולוניא ור' משה הדרשן היו מחותנים זה בזה, ואפשר בהחלט שר' משה הדרשן שילב מדבריו אל תוך פירושו שלו. ידיעה נוספת מצויה כאן על ר' משה הדרשן הראשון, אביו של ר' אליעזר הדרשן, כי הוא חיבר פיוט בשם: "אקרא מודע לבינות שחיתות יפות" – שלא מצאתיו רשום בשום מקום. המילים "שחיתות יפות" מלמדות מן הסתם כי היה זה שיר דידקטי להורות הלכות שחיטה.²⁰ זוהי הידיעה הרביעית היוצאת מתוך אילן זה. משה הדרשן היה נשוי לגאלדה, כנזכר לעיל, וכבר ראינו כי דעתו של שלום מסכמת לדעתו של שולוואס, שהיא הייתה נכדתו של ר' יהודה החסיד.²¹ עם זאת, אין כמובן שחר לתואר "רבן[!] של רש"י" לחכם זה. זוהי הטעות היחידה באילן שלפנינו.²²

19 מקור הידיעה אצל צונץ הוא בתשובות מיימוניות, הלכות אישות, סי' כה, ושם מפורשים התאריך והמקום בתוך פסק הדין שעליו חתום ר' משה זה.

20 דינור, להלן, בהערה הבאה.

21 בדעה זו נקט גם א' אפטוביצר, מבוא לספר הראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 344, שחישב גם באופן מסתבר את סדר הזמנים לפי דעה זו. גם אורבך, ערוגת הבושם, ד, עמ' 71, אימץ דעה זו, העומדת בניגוד לדעתם של בריל וחכמים אחרים שקדמו לשולוואס (לעיל, הערה 18), ואשר לדעתם הייתה גאלדה אחותו של ר' יהודה החסיד. אין ספק שטעה בריל בדבריו, כפי שהוכיח אפטוביצר בבירור גמור, ומה עוד שבטקסט המקורי כתוב בפירוש כך, ובריל הוא שרצה לשבש את הקריאה. משום כך אין כל הבנה לדבריו של דינור (לעיל, הערה 1), הערה 142, שכתב: "אביו, ר' אלעזר הדרשן, הוא הדרשן ר' אלעזר מוירצבורג וזקנו ר' משה הדרשן הוא גיסו[!] של ר' יהודה החסיד... והשוה למשפחת דרשנים זו, שלום, ראשית הקבלה... והשוה אפטוביצר... שהוא סבור שגאלדע בת[!] ר' אליעזר הדרשן היא נכדתו של ר"י החסיד; ולא נראה לי". הוא משים דעה זו כאילו היא דעתו של אפטוביצר בלבד, והרי זוהי גם דעתו של שלום, שאת דבריו הוא מצטט שורה אחת קודם לכן, וזו גם דעתם של רוב החוקרים. הוא גם עשה את גאלדע לבתו של ר' אלעזר הדרשן. כל ההערה שם אין בה מן החידוש, חוץ משלוש השורות האחרונות שבה. כן טעה בעמ' 217, כאילו חי מנחם ציון, בעל ספר "ציוני", במחצית הראשונה של המאה הט"ו. חכם זה פעל במחצית השנייה של המאה הי"ד. ראה לעיל, הערה 4, ובטבלה עצמה.

22 וראה עתה: ש' טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי – האיש, מפעלו הפרשני וספרייתו, חיבור לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 241–243.

על ספר "אסור והיתר" של רבנו ירוחם ועל ר' יצחק מדורא

הספרות הענפה בענייני "אסור והיתר" מן המאות הי"ג והי"ד לא זכתה עדיין למחקר ספרותי-היסטורי עצמאי משלה. מרובים הם הספרים מסוג זה שנשתמרו בידינו, בכתבי יד ובדפוסים, ומהם שרק את שמעם שמענו ולא זכינו לאורם. מהם שהיו חיבורים שלמים לעצמם ומהם שהיו פרק או חלק מתוך יצירה גדולה ומקיפה יותר, אלא שהסופרים העתיקים לפעמים כיחידות עצמאיות, לרגלי הביקוש הרב להם. רב למדי הוא מספר החיבורים עלומי השם בתוך סוג ספרותי זה, ואף אלה ששם מחברם קרוי עליהם, לכאורה, לא תמיד זיהוים ודאי. קושי אחר נעוץ בעובדה שרובם הגיעו לידינו כשהם מוגהים ב"הגהות" שונות על שולי גיליונותיהם, מידי חכמים ומעתיקים, בני תקופות ומקומות שונים, ופעמים הרבה התערבבו "הגהות" אלה עם גוף הספר עד לבלי הכר. בדיקה השוואתית ומקיפה של הנושא יכולה לשפוך אור על בעיות כלליות יותר הנוגעות לתולדות הספרות הרבנית במאות אלו.

בשנת תרמ"ב הדפיס הרב יעקב אבוקארא, בליוורנו, ספר "אסור והיתר" לרבנו ירוחם. כתב היד היה שמור בין כתביו של הרב אברהם אבוקארא, אשר לקחו מעיזבוננו של הרב ישועה בסיס. מאז נדפס הספר הריהו נרשם ונמנה בין ספרי רבנו ירוחם כדבר פשוט. אכן, המעיין בגוף הספר יראה כי זיהוי זה אי אפשר לו להתקיים בשום עניין, עד שהתמיהה מתעוררת על אותם החכמים שטעו בדבר פשוט כזה. לא זו בלבד שדברי הספר סותרים כמה וכמה פעמים את "אסור והיתר" האמיתי של רבנו ירוחם, הכלול בספרו "תולדות אדם וחוה", נתיב טו,¹ אלא שכל שורה ושורה בספר מעידה על מוצאו האשכנזי-הצרפתי, וגם כמה עדויות בגוף הספר אומרות כך.²

אלא שתמיהה זו תשובתה בצדה. ב"הערה" שהקדים המו"ל לספר הוא מונה את הראיות שבידו לאמיתות הזיהוי, ואלה דבריו: "והאמת יורה דרכו כי

1 השווה סי' ב כאן עם האמור בנתיב טו, דף קלג ע"ד (בדפוס ונציה); והאמור בסי' טז כאן עם נתיב טו, דף קלד ע"ב, בראש העמוד.

2 כתב היד היה גם בידי רנ"נ רבינוביץ, והוא רשמו ברשימת ספריו, אהל אברהם, מינכן תרמ"ח, מס' 7, והעיר: "והוא ספר אחר מהנדפס ברי"ו נתיב ט"ו. פ' סימנים עם מפתחות". את דפוס ליוורנו לא ראה, כפי הנראה.

מעשהו הוא ממנו, שבכמה מקומות מהס' מביא וקורא בשם מרב"א ומרב"א, כאשר תמצא באות יו"ד: ומרב"א פי'; ובאות כ"ה בד"ה נהגו: ומרב"א כתב; ובאות כ"ח... בתשלום האות: מרב"א, וזה לך האות שס' זה הוא מרי"ו ז"ל, כי רי"ו היה תלמיד להרא"ש ז"ל ולרבינו אברהם בן אסמעאל ז"ל... ולכן הוא עושה ר"ת מרב"א — מורי רבנו אשר, וכן מרב"א — מורי רבנו אברהם בן אסמעאל...". והנה, אף שראשי תיבות אלו אכן אינם כה מצויים בספרות, ואף שפתרונם יפה לכאורה, אין בדבריו כלום, שכן בשני כתבי היד של ספר זה, כ"י קמברידג' וגינצבורג, שאת תצלומם בדקתי במכון לצילומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,³ נמצא לנכון, בכל מקום, "מרפ"א". ראשי תיבות אלו מצויים פעמים מועטות גם בנוסח הנדפס, ויש שראשי תיבות אלו פתוחים בכתבי היד במפורש: "מורי רבינו פרץ א' [ומר]". ובדבר זה נקל להיווכח ללא עזרת כתבי היד, שכן הרוב המכריע של הציטטים שתחת ראשי תיבות אלו מצוי בהגהות רבנו פרץ לסמ"ק ולתשב"ץ; ואך שיבוש הוא שנפל בכת"י שהיה אצל הרב ישועה בסיס, וממנו טעה הוא ונמשכו הכל אחריו.

מכיוון שכך, שומא עלינו לבדוק עד כמה שאפשר מהו טיבו ועניינו של חיבור זה. כבר ראינו שנתחבר בידי אחד מתלמידי רבנו פרץ, אלא שצריך להבחין בין שתי חטיבות עיקריות שבספר: ה"פנים" וה"הגהות". הבחנה זו מצויה אל-נכון בכ"י גינצבורג הנ"ל, המשתמש בשני מונחים אלו עצמם בגוף הטקסט כדי להבדיל בין החטיבות; בנוסח הנדפס נשתבש העניין לחלוטין, ורבות מן ההגהות נשמטו לגמרי או נשתרבבו לתוך גוף הספר,⁴ ויש שכתוב "הגהה" והוא "פנים" כבסי' כח, הגה ג. תורת ה"הגהות" וה"פנים" קרובות מאוד זו לזו, ואילולא ידענו שיש הבדל ביניהן, לא יכולנו להבחין בדבר בנקל. מכל מקום ב"הגהות" נזכר רבנו פרץ בברכת המתים. מובאים בהן גם ציטוטים מתוך ספר "בעלי אסופות" ומתוך ספר "נחמני", לרב נחמן בן חיים הכהן, אלא שדווקא קטעים אלו נשמטו מן הנוסח הנדפס. אין בתוך ההגהות שימוש במקורות נוספים, ועל כן נראה שזמן סמוך מאוד לזמנו של גוף החיבור. מספרי הסימנים וסדרם בנדפס גם הם לאו בדווקא, ובכ"י קמברידג' שונה המניין כליל.

3 Cambridge, Add. 561/2; מוסקבה-גינצבורג, 73/2. גם הם קוראים את שמו של ר' ירוחם על החיבור. הספר היה נפוץ בכתבי יד, ומלבד אלו, וכ"י רבינוביץ הנ"ל, יש לציין גם לרשימת הספרים שפרסם ש' סימונסון, קרית ספר, לז' (תשכ"ב), עמ' 122. עם זאת, אין מניעה לומר כי נתיב טו בספרו של רבנו ירוחם הועתק בנפרד והיה נקרא גם הוא בשם "אסור והיתר של רבנו ירוחם".

4 לדוגמה: סי' ג, מן "שוב מצאתי" עד סוף הסימן; סי' כה, מן "ובמימון לא כ"י" עד "וכי' בדורא"; סי' כו, מן "ונ"ל דהס"מ" עד סוף הסימן.

עיקרו של החיבור סמוך על "ספר התרומה", ה"סמ"ג", ה"סמ"ק", מהר"ם מרוטנבורג, ספר ה"מרדכי", רבנו פרץ – שהוא קוראו "מורי" – וספר "שערי דורא". הגדיל מכולם האחרון, שאין לך כמעט עניין אחד בספר שאינו לקוח, בצורה זו או אחרת, מספר "שערי דורא", עד שאפשר לומר שלצד רבנו פרץ שימש לו ר"י מדורא פוסק אחרון. עם זאת, במקום אחד (סי' ל' בנדפס) הוא אומר: "וכך המנהג, ואינו כמו שכתוב בדור"א, שנהגו באשכנז שלינה א' פוגמת ולא איקרי בת-יומא". ואין בכך כלום, שהרי עיניו רואות שהמנהג הנוהג באשכנז אינו כמו שמעיד עליו ר"י מדורא. מבין החכמים הנזכרים אצלו, מלבד אלה שציינו לעיל, יש לציין את "הר"ר יצחק מנוח" (סי' לה; בצורתו זו ממש מופיע השם גם בשני כתבי היד), שהיה בן-זמנו הזקן של רבנו פרץ,⁵ ועל דבריו הוסיף רבנו פרץ. גם קטע זה נמצא לפנינו בהגהות רבנו פרץ לסמ"ק, סוף סי' רה. מכיוון שכל כתבי היד מסכימים ששם מחבר הספר הוא ירוחם, אפשר שאכן כך היה שמו, ומתלמידי רבנו פרץ היה, ואף שלא שמענו עד עתה שמעו של חכם בשם זה, במקום זה ובזמן זה⁶ – אין לא שמענו ראייה.

לדברים אלו שאמרנו נודעת חשיבות גם מצד אחר. מחלוקת ישנה היא בין החוקרים בשאלת זמנו של ר"י מדורא. לא באתי להציע כאן את כל הראיות לכאן ולכאן, והמעייין ימצאן במקומן.⁷ ואולם מתוך מה שהעלינו בעניין ספר "אסור והיתר" זה, ברור שר"י מדורא היה בן-זמנו של רבנו פרץ לפחות, ובוודאי אף קדם לו בדור אחד; אחרת אין להבין כהלכה את הסתמכותו המוחלטת על "דורא" (או: "שערים" סתם, בכתבי היד), אף שאינו מכנה אותו בשם "מורי". ברור, לדעתי, מתוך החיבור, כי ר"י מדורא כבר נודע כפוסק מפורסם בדור

5 הוא הנזכר בשיטה מקובצת לזבחים עז ע"א, אות ב: "ותירץ הר' יצחק מנוח...". לפני ר' בצלאל אשכנזי היו תוספות רבנו פרץ לזבחים (ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 512, הערה 7). והן נזכרות כמעט בכל דף. לפיכך אין צורך בתיקונו של אורבך (שם, עמ' 662), שרצה לקרוא: "ותירץ הר"ר יצחק לה"ר מנוח". אף על פי כן, אפשר וצריך לתקן בכל המקומות ליצחק ב"ר מנוח, וכפי שנכתב השם בארחות חיים, ב, הלכות מאכלות אסורות, סי' ס, על אותה הלכה ממש שלפנינו. ובהגהות רבנו פרץ לסמ"ק: "ריב"ד מנוח", ואין ספק שצ"ל: ר"י ב"ר מנוח. חכם בשם מנוח נזכר בתוספות לחולין (כד ע"א, ד"ה טעמא) ולקדושין (ב ע"א, ד"ה מאי). והשווה: ערוגת הבושם, ד, עמ' 24, הערה 26.

6 לבד ראה זה מצאתי בספר מושב זקנים על התורה, לונדון תשי"ט, בפרשת וארא (שמות ז, יב), שכתב: "...הר"ר יעקב בינגא ור' ירוחם אמרו כך... וא"ר חיים אביו ור' ירוחם...". והנה, החכם האחרון בזמן הנזכר בקובץ תוספות זה הוא הרא"ש, והספר עצמו שאוב מתורתם של חכמי צרפת ואשכנז.

7 ראה בעיקר: י' פריימאן, "ספר אמרכל", לדוד צבי, כולל דברי תורה ומדע לכבוד... מהור"ר דוד צבי האפפמאן, ברלין תרע"ד, עמ' 411–412, הערה 4; י' אלפנביין, "מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא", חורב, י (תש"ח), עמ' 129–184.

תלמידי רבנו פרץ. דעת הרבה חוקרים היא, כי יש לקבוע את זמנו בדור שלאחר הרא"ש, וכי אף היה תלמידו של הרא"ש;⁸ אחרים סבורים כי היה מצעירי תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, ואף למד אצל טוביה מוייאנה – על סמך עדותו של ר' אלכסנדר בנר של ר"י מדורא. לדעתם של המאחרים, אין הכוונה באותו מקור לר' אלכסנדר בנר של ר' יצחק מדורא זה, אלא לחכם אחר, שאף שמו היה יצחק ב"ר מאיר מדורא. ראייה לדבריהם, לדעתם, מכך שב"שערי דורא" עצמו נזכר לשון: "אמר לנו הרא"ש..." (סי' ה).

והנה, הזכרת הרא"ש – שיש בה לכאורה כדי להכריע – אינה כלום, שכן זוהי תוספת "הגה", כמפורש בגוף הספר.⁹ לעומת זאת, קשה מאוד להניח מציאותם של שני חכמים בשם אחד, שגם שם אביהם אחד, ושניהם ממקום אחד וכמעט בני תקופה אחת. מלבד זאת נעלמה מעיני החוקרים עדותו המכרעת של ר' ישראל איסרליין בספרו "תרומת הדשן" (ב, סי' רטו): "...וגם נראה לך להחמיר בב' מרות כאשירי ומיימוני ומהר"ם דפליגי ארב אלפס ור"י מדורא וחבריהם, דע כי גם דעתי מסכמת... ומהר"ם ואשירי דבתראי הוו אין לבטל דבריהם מדברי ר"י מדורא...". הרי לך שלדעתו של מהרא"י, שחי כמאה שנה בלבד אחרי הרא"ש, היה הרא"ש – ואף המהר"ם עצמו! – "בתראי" לר"י מדורא.

חלקה השני של ידיעה זו, אף שיש בה כדי להפתיע במשקל ראשון, שהרי המהר"ם נזכר בגוף "שערי דורא", אף היא מיושבת ונכונה, שכן בדיקה מדוקדקת יותר מוכיחה כי ר"י מדורא הושפע בעיקר מספרי הראב"ן, הראב"ה, רבנו תם והאור זרוע. המהר"ם מרוטנבורג נזכר בו בשמו פעמים בודדות בלבד, ואפשר שאלו הן תוספות, שכן מצויות בספר תוספות סתמיות אחרות שמקורן בפסקי מהר"ם מרוטנבורג, והן מצוינות בפירוש כ"הגה" (סי' לז: "וזה לשון מהר"ם ז"ל, מעשה שמלחה שפחתו... והתיר מורי...") = תשובות מהר"ם, ברלין תרנ"א, עמ' 130, סי' פט; קטע זה צוין בפירוש בדפוס בזל כ"הגה"). ויותר יש להניח שהיה בן-זמנו הזקן של המהר"ם, וכמסורת של ר' ישראל איסרליין, ואפשר שהוא מזכירו בספרו פעמים אחדות, כשם שהזכיר גם את ר' אליעזר מטוך (סי' עח), שהיה בן-זמנו של המהר"ם; אך אין להניח שהיה תלמידו של מהר"ם, כדעת אלפנביין.

8 ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 400.

9 לפני דפוס בזל שנ"ט. ההגהה לקוחה משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ברלין תרנ"א, עמ' 130, סי' צ), כמו שהעיר פריימן במאמרו הנ"ל. יש להעיר, כי עשר המהדורות של ספר "שערי דורא" שונות בדרך כלל זו מזו בהרבה, ולא כולן נדפסו מתוך מהדורות קודמות. אי אפשר לצטט דברים מספר זה מבלי לציין את המהדורה שממנה מצטטים, שלא להזכיר את כתבי היד העתיקים המצויים מספר זה. למעשה, כל ציטוט טעון בדיקה בכל המהדורות הקודמות.